

10. Kostomarov M. I. (1990), Kremutsyi Kord, in: *Works*, Dnipro, Kyiv, book 1, pp. 291-330 (ukr).
11. Kostomarov M. I. (1990), Pereiaslavska nich, in: *Works*, Dnipro, Kyiv, book 1, pp. 217-275 (ukr).
12. Kostomarov M. I. (1990), Sava Chalyi in: *Works*, Dnipro, Kyiv, book 1, pp.166-217 (ukr).
13. Kostomarov M.I. (1994), *Slovianska mifolohiia. Vybrani tvory z folklorystyky y literaturoznavstva*, Lybid, Kyiv, pp. 428-651 (ukr).
14. Kostomarov N. I. (1928), *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannia Kostomarova zibrani zakhodom Akadem.komisii ukrainskoi Istoriohrafii*, State Publishing House Ukraine, Kyiv, pp. 2-141 (ukr).
15. Kostomarov N. I., South Rus in the late 16th century, available at: <http://www.sedmitza.ru/lib/text/438895/> (rus).
16. Korsunov A.A. (1890), *Russkiy arkhiv*, 10, pp. 199-222 (rus).
17. Krasnykov A.N. (1996), *Klasiki myrovogo religiyevedenya. Antologiya*, Kanon+, Moscow, book 1, 17 p. (rus).
18. Krypiakievych I. P. (1932), *History of Ukrainian Culture*, Lviv, pp. 322-338, available at: <http://elib.nplu.org/view.html?id=124> (ukr).
19. Markevych A. Kostomarov Nikolai Ivanovych, *Most biographical encyclopedia*, available at : http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/61830/%D0%9A%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B2 (rus).
20. Mykheeva V. V. (2007), Nikolai Yvanovych Kostomarov v Kharkove (1883-1844). Nachalo puti, Kharkiv, pp. 18-146 (rus).
21. Nedavnia O. V., *Greek-katolitsyzm in the context of Ukrainian spiritual self between the Christian East and West*, available at: <http://library.nuft.edu.ua/ebook/file/nedavnnya589.pdf> (ukr).
22. Pinchuk Yu. A. (2012), *Vybrani studii z kostomarovoznavstva*, Ukrainian Institute of Archaeology and Literature of Grushevskii's, Kyiv, pp. 131-134 (ukr).
23. Romanticism and Messianism in Kostomarov of history, available at: <http://art-yukh:livejournal.com|3307.html> (ukr).
24. Smyrnov A. F. (2003), in *Kostomarov N. I. Russian history in the lives of its principal figures. The 3-book.*, Moscow, book 1, pp. 7-84 (rus).
25. Stokolos N., Sheretiuk R., Destroying the achievements Uniate church in Right-Bank Ukraine on the eve of its official abolition in 1839, available at: <http://vuzlib.com/content/view/1597/52/> (ukr).
26. Sukhomlinov M. I. (1877), *Drevnaya i novaya Rossiya*, 1, pp. 42-55, available at: http://starienigi.info/Zhurnaly/DNR/Drevnjaja_i_novaja_Rossija_1877_01_04.pdf (rus).
27. Tymoshenko L. Council of Brest in October 1596. historiographical experience, available at: http://www.shron.chtyvo.org.ua/Tymoshenko_Leonid/Beresteiski_sobory_u_zhovtni_1596r.pdf (ukr).
28. Timoshenko L., The crisis of the church life of the Kiev Orthodox Metropolis at the end of the XVI century. as the cause of the Union of Brest, available at: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/kryzys.doc> (rus).
29. Tymoshenko L. V. (2001), Master's thesis Mykola Kostomarov of Brest Union, *Visnyk KNU im.T.Shevchenka*, pp. 88-92 (ukr).
30. Chalaia T. P. (2006), *N. Y. Kostomarov (1817-1885): socio-political views and activities*, Abstract of thesis for the degree of candidate of history sciences in specialty 07.00.02, Voronezh, 19 p. (rus).
31. Chyzhevskiy D. (1992), *Narysy z istorii filosofii na Ukraini*, Kyiv, 230 p., available at: <http://litopys.org.ua/chyph/chyph.htm> (ukr).
32. Yas O. V., Provide historical novel attraction..., available at: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/ukrayina-incognita/nadati-istoriyi-privablivosti-romanu> (ukr).
33. Yatsenko M. T. (1994), in *Kostomarov I. M. Slavic mythology*, Kyiv, pp. 5-43, available at: <http://litopys.org.ua/kostomar/kos01.htm> (ukr).

© Левицька Оксана

Надійшла до редакції 06.04.2015

УДК 940.1:94(395.6)

ЛИТВИНЕНКО ВІТАЛІЙ,

Маріупольський державний університет

ВІРМЕНСЬКІ НАРАТИВИ XIII - ПОЧАТКУ XIV ст. ЯК ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ДРУГОГО ТА ТРЕТЬОГО ХРЕСТОВИХ ПОХОДІВ

У статті аналізуються свідчення вірменських істориків XIII - початку XIV ст. відносно подій хрестових походів 1147 - 1149 рр. і 1189 - 1192 рр.; визначено специфіку традиції історіописання, яка була притаманна середньовічним вірменським хроністам. На основі джерелознавчого дослідження з'ясовано рівень достовірності повідомлень вірменських наративів, ступінь їхньої об'єктивності та інформативності.

Ключові слова: вірменські наративи; хрестові походи; джерелознавство.

Постановка проблеми та стан її вивчення. Наукова розробка джерел з історії хрестових походів ведеться щонайменше впродовж останніх чотирьох століть. Ураховуючи цей факт, з упевненістю констатуємо, що за цей

час була здійснена по-справжньому титанічна науково-дослідницька робота - створені самостійні та комп'ютерні зведені праці, що підсумовували результати, отримані при вивченні найбільш значних текстів з історії

хрестоносних війн. Однак більша частина історіографічних і джерелознавчих досліджень з теми в основному ґрунтується на латинських писемних джерелах, автори яких намагались відобразити історію "священних війн" на Сході з урахуванням інтересів римо-католицької церкви та західноєвропейських правителів. Саме через це існуючий на сьогодні масив дослідницької, коментаторської та оглядової літератури, незалежно від того, наскільки істотний внесок був зроблений у наукову розробку конкретної джерелознавчої проблематики авторами монографій, дисертацій, статей і коментарів, страждає певними вадами, зокрема однобокістю.

Приймаючи факт існування вельми інформативного масиву латинських джерел з історії хрестових походів, не можна не помічати факт наявності групи східних наративів, зокрема вірменських творів, що тим або іншим чином висвітлюють причини, основний хід, наслідки християнсько-мусульманських війн, суспільно-політичний та економічний устрій східних держав хрестоносців тощо. Аналіз свідчень середньовічних вірменських авторів, що відносяться до східного корпусу писемних джерел з історії хрестових походів, дозволяє простежити еволюцію поглядів істориків, які жили та працювали протягом зазначеного джерелознавчого періоду; дає можливість порівняти ступінь достовірності та рівень інформативності вірменських і латинських творів, з'ясувати протиріччя, взаємовплив і взаємозалежність у концепціях авторів, яким були притаманні кардинально різні традиції історіописання.

Стан вивченості окресленої проблематики обмежується майже винятково одними перекладами вищевказаних творів та авторськими коментарями до них. У такому разі слід перш за все відзначити фундаментальне франкомовне зібрання документів з історії хрестових походів "Recueil des historiens des croisades", два томи якого мають загальну назву "Documents arméniens" (Т. I., 1869 р.; Т. II, 1906 р.) і повністю присвячені середньовічним вірменським творам, а також містять відомості про їхніх авторів [13].

Цікавими для нас є й російськомовні переклади, виконані М. Еміном [1], К. Паткановим [12], А. Галстяном [11] і Л. Ханларяном [10].

Свого часу певні аспекти окресленої нами теми були порушені на сторінках "Історико-філологічного журналу" радянськими істориками М. Заборовим [6] і Г. Дмитрієвим [2-4]. Так, наприкінці 1960-х - на початку 1970-х рр. між цими фахівцями розгорнулася дискусія навколо питання щодо значущості східних писемних джерел у контексті відображення ними історії хрестових походів.

На жаль, ґрунтовні джерелознавчі та історіографічні дослідження, доступні російською мовою - праці М. Стасюлевича [9] та М. Заборова [5; 7; 8], маючи великий інтерес і наукову актуальність, зовсім не торкаються зазначеної теми.

Загалом же питання, що нами розглядається, не ставало предметом спеціальних наукових досліджень, тому ця розвідка є однією з перших спроб інтерпретації історії Другого та Третього хрестових походів крізь призму вірменських наративів указанного періоду.

Метою статті є джерелознавчий аналіз свідчень вірменських хроністів XIII - початку XIV ст., що відображають події хрестових походів 1147 - 1149 рр. і 1189 - 1192 рр. Крім того, пропонується з'ясувати рівень їхньої достовірності, ступінь об'єктивності та інформативності.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в самій постановці складної та малодослідженої проблеми, через що ця робота є чи не першою спробою комплексного наукового дослідження поглядів середньовічних вірменських істориків, що писали про Другий і Третій

хрестові походи. Було виявлено репрезентативний комплекс джерел для вирішення поставленої мети дослідження. Для вирішення зазначеної наукової проблеми були залучені наративи, які майже не використовувалися фахівцями як джерела з історії другої та третьої хрестоносних війн.

Виклад основного матеріалу. Переходячи до висвітлення вказаного питання, варто наголосити на тому, що вірменські історики, як й інші східні автори (наприклад, візантійські, арабські, сирійські тощо), приступаючи до написання своїх творів, не ставили перед собою якості основної мети панегіричний опис хрестоносного руху, а розглядали його суто в межах рідної, вірменської історії. При висвітленні хрестоносних заходів 1147 - 1149 рр. і 1189 - 1192 рр. вони застосовували відмінний від латинської хронографії психологічний підхід, інший тон викладу матеріалу та зовсім інші оцінки описуваних подій. Ураховуючи ці факти, не дивно, що канва другої та третьої військових кампаній західноєвропейського лицарства на Сході висвітлена середньовічними вірменськими авторами фрагментарно, а багато епізодів цих військово-релігійних акцій мають стислий, комплікативний, обмежений фактичною сухістю характер.

Розглядаючи таке явище, як хрестоносний рух, вірменські хроністи XIII - початку XIV ст. не могли не торкнутися його причин. Так, причини Другого та Третього хрестових походів вони, подібно до католицьких авторів, вбачали, по-перше, в утисках, яких зазнавали східні християни від мусульман [12, с. 410; с. 412]; і, по-друге, у захопленні міст Едесси та Єрусалиму військами Зангі та Саладіна в 1144 р. та в 1187 р. відповідно - подія, що стали каталізаторами до проголошень чергових хрестових походів [1, с. 153; с. 165], [10, с. 113], [11, с. 90; с. 109]. Деякі з них (наприклад, Смбаг Спарапет - вірменський воєначальник, державний діяч та історик, автор "Історії Вірменії"), згадуючи про падіння Едесси, надають доволі детальні описи військових технологій, що використовували мусульмани під час облоги міст [11, с. 90]. На наш погляд, ці свідчення є унікальними, адже мало хто з вірменських хроністів окресленою нами історичного періоду писав про хрестові походи настільки повно.

Звертаємо увагу на те, що виклад історії хрестових походів у вірменських творах є тенденційним і супроводжується зображенням вкрай негативних портретів візантійських імператорів Мануїла I Комніна та Ісаака II Ангела, а також певною авторською симпатією до хрестоносців, які вважалися західними братами-християнами. Наприклад, автор "Історії Вірменії" Кіракос Гандзакеци, пишучи про початковий етап Другого хрестового походу, зазначає: "... ось в 598 [1149 - Л. В.] році вірменського літочислення римляни, зібравши силу-силенну військ, перейшли на цю сторону Океану, через ту ж Фракію, [...] забувши невимовні гоніння, яким син Веліара Алекс піддавав там тих, хто так і не дізнався про підступну брехливість [Алекса], вважаючи його одновірцем і [вірним] слугою христовим. Тому і ці тут, оскільки не згадали про ті злочасні події, були ще більш обмануті та спокушені онуком його; і подібно до того як спокусника звали антихристом, так і цього звали Манілом (і неспівзвучно, і різниться у всьому: як на ділі, так і у вірі емануїлової), і він підступно обдурих римлян, [піднісши їм] смертоносні їжу і питво" [10, с. 112-113]. При цьому хроніст припустився помилки (не першої у своєму творі) під час датування початку другої військової експедиції франків на Схід, наводячи дату 1149 р., а не 1147 р.

Подібні свідчення містить і хроніка іншого істори-

ка, автора однойменного твору - Мхітара Айриванеци [12, с. 410]. Образи візантійських самодержців представлені читачу як такі, через яких хрестоносці зазнали невдач у своїх заходах. Ця ідея проходить червоною ниткою майже через усі вірменські твори. Це не дивно, адже вірмени та Вірменська церква зазнавали значних утисків від базилевсів і Константинопольського патріархату. І про це нам відкрито повідомляє Вардан Великий, автор "Загальної історії". Описуючи просування хрестоносців у 1189 - 1190 рр. у землі Леванту через терени Візантії, автор малює негативний образ візантійського імператора Ісаака II Ангела, який, за словами хроніста, піддав гонінням і "заподіяв багато спустошень" вірменам [1, с. 166].

Власне, відображенням цих аспектів у вірменських наративах XIII - початку XIV ст. обмежується історія хрестового походу 1147 - 1149 рр., який, завершившись безславно, продемонстрував повне непорозуміння між французькими та німецькими хрестоносцями; підірвав авторитет французького проповідника хрестового походу Бернарда Клервоського, Папи Римського Євгена III та римо-католицької церкви загалом; розчарування у хрестоносному русі та падіння рівня релігійної наснаги серед західноєвропейських правителів тощо.

Історія Третього хрестового походу, як й історія Другого, не знайшла інформативного висвітлення на сторінках середньовічних вірменських творів. Так, не беручи до уваги такі аспекти, як встановлення причин хрестового походу 1189 - 1192 рр. і зображення негативного образу постаті візантійського імператора, які ми вже проаналізували, авторські свідчення у своїй більшості обмежуються майже тільки компілятивними повідомленнями щодо військових зіткнень хрестоносців із мусульманами. Лише повідомлення Вардана Великого та Смбага Спарапета на загальному тлі творів, що розглядаються нами, мають більш-менш оригінальний характер, адже торкаються подій, що стосуються періоду після битви при Хаттіні в 1187 р. та захоплення мусульманами Граду Господнього. Основна увага першого хроніста повністю прив'язана до облоги міста Акри та битви, що відбувалися під її стінами; увага ж другого сконцентрована на розповідях про хрестовий похід німецького імператора Фрідріха I Барбаросси та його раптової смерті у 1190 р., а також про маршрути королів Філіпа II Августа та Річарда I Левове Серце та об'єднання їхніх армій під стінами Акри в 1191 р.

Як повідомляє Вардан Великий, дізнавшись про те, що християнське військо тримає облогу Акри, французький і англійський королі "поквапились йому на допомогу, взяли місто й винищили 10 тисяч обраного війська Салахадіна, а самого Салахадіна, який прийшов до своїх на зустріч, гнали перед собою, завдаючи йому поразки, до самого Асхалона; узяли в полон багатьох емірів і відвезли за море" [1, с. 167-168]. Смбаг Спарапет, перебільшуючи, додає, що, захопивши місто, хрестоносці "винищили там 36 тисяч осіб" [11, с. 110].

Хрестовий похід 1189 - 1192 рр., як і хрестовий похід 1147 - 1149 рр., незважаючи на свою перспективність, виявився безрезультатним, адже не досяг своєї мети. Як свідчить Вардан Великий: "Вони [християни - Л. В.] знову відняли у Турок усе, крім Єрусалиму, день відвідин якого, говорили, ще не настав" [1, с. 168]. На цьому завершуються оповіді вірменських хроністів XIII - початку XIV ст. про Третій хрестовий похід, який викликав розпач серед християн Західної Європи та Близького Сходу, майже повністю звівши нанівець інтерес до ідеї хрестових походів. Надалі, виступаючи під покровом хреста, європейські правителі у своїй більшості керувалися суто меркантильними почуттями - жагою до легкої на-

живи, а прагнення римської курії до включення східнохристиянських земель у сферу свого впливу стали все більш очевидними. Урешті-решт виникла криза хрестового руху, що яскраво проявилася під час Четвертого хрестового походу. Саме його підсумки зірвали ореол благочестя з "божественних діянь" латинян, які так довго приховувалися під релігійною маскою римо-католицькою церквою.

Висновки

Проаналізувавши вірменські писемні джерела XIII - початку XIV ст., доходимо висновку, що вони мають здебільшого допоміжний характер при висвітленні тих або інших аспектів історії Другого та Третього хрестових походів. І це не дивно, адже вказані нами хроністи, беручись писати свої твори, не переслідували мети прославлення східних "діянь франків", як це робили католицькі апологети, а писали про хрестові походи в контексті історії вірменської державності, культури, народу та його боротьби проти зовнішніх ворогів - візантійців і мусульман.

Незважаючи на певні якісні характеристики, розглянуті твори, на жаль, не відкрили перед нами скільки-небудь іншої картини хрестових походів 1147 - 1149 рр. і 1189 - 1192 рр., протилежної західній. Сміливо констатуємо, що їхньої кількості не вистачає для того, аби відобразити повну канву подій військових походів західноєвропейського лицарства на Схід середини - кінця XII ст. та затьмарити собою колосальні за своїм обсягом відомості латинських хроністів, нехай навіть у своїй більшості суб'єктивних, упереджених і недостатньо критичних.

У цілому корпус східних джерел з історії хрестових походів, зокрема масив вірменських наративів, є малодослідженим. Це обумовлено декількома чинниками: по-перше, існуванням певної незацікавленості темою з боку дослідників; по-друге, існуванням відносної нестачі фахових перекладів джерел на низку європейських мов. Окреслена проблема буде уточнена в подальших дослідженнях цієї теми, адже потребує більш ґрунтовного вивчення ряду її аспектів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вардан Великий. Всеобщая история // Всеобщая история Вардана Великого / [пер. Н. Эмина]. - М., 1861. - С. 153, 165-169.
2. Дмитриев Г. Рецензия на: А. Людерс. Крестовые походы в оценке сирийских и армянских источников, Берлин, 1964 / Г. Дмитриев // Историко-филологический журнал. - 1966. - № 3. - С. 281-285.
3. Дмитриев Г. Рецензия на: М. А. Заборов. Введение в историографию крестовых походов (Латинская хронография XI - XIII веков) / Г. Дмитриев // Историко-филологический журнал. - 1968. - № 1. - С. 259-265.
4. Дмитриев Г. О западных и восточных источниках истории крестовых походов / Г. Дмитриев // Историко-филологический журнал. - 1971. - № 3. - С. 138-148.
5. Заборов М. Введение в историографию крестовых походов / М. Заборов. - М.: Наука, 1966. - 384 с.
6. Заборов М. К вопросу о значении известий восточных современников крестовых походов / М. Заборов // Историко-филологический журнал. - 1968. - № 3. - С. 153-162.
7. Заборов М. Историография крестовых походов (литература XV - XIX вв.) / М. Заборов. - М.: Наука, 1971. - 385 с.
8. Заборов М. История крестовых походов в документах и материалах / М. Заборов. - М.: Высш. шк., 1977. - 272 с.
9. История средних веков: Крестовые походы / [сост. М. Стасюлевич]. - 3-е изд., исп. и доп. - СПб.: Полигон, 2001. - Т. 3. - 592 с.
10. Киракос Гандзакечи. История Армении / Гандзакечи

Киракос ; [пер. с древнеармян., пред. и ком. Л. Ханларян]. - М. : Наука, 1976. - С. 89-90, 112-114.

11. Смба́т Спарапет. Летопись / Спарапет Смба́т ; [пер. с древнеармян., пред. и прим. А. Галстяна; отв. ред. Э. Агаян]. - Ереван : Айастан, 1974. - С. 44-120.

12. Хронографическая история, составленная отцом Ме-

хитаром, вардапетом Айриванским / Мехитар Айриванский ; [пер. с др.-армян. К. Патканова]. - СПб., 1869. - С. 409, 412.

13. Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens (1869 - 1906): ТТ. I - II. - Paris : Imprimerie Imperiale, 1869. - Т. I. - 992 p.; 1906. - Т. II. - 1310 p.

Литвиненко Виталий,

Мариупольский государственный университет

АРМЯНСКИЕ НАРРАТИВЫ XIII - НАЧАЛА XIV в. КАК ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ ВТОРОГО И ТРЕТЬЕГО КРЕСТОВЫХ ПОХОДОВ

В статье проанализированы свидетельства армянских историков XIII - начала XIV в. относительно событий крестовых походов 1147 - 1149 гг. и 1189 - 1192 гг.; определена специфика традиции историописания средневековых армянских хронистов. На основе источниковедческого исследования определен уровень достоверности сообщений армянских нарративов, степень их объективности и информативности.

Ключевые слова: армянские нарративы; крестовые походы; источниковедение.

Litvinenko Vitaly,

Mariupol State University

ARMENIAN NARRATIVE XIII - EARLY XIV AGES AS A SOURCE OF HISTORY SECOND AND THIRD CRUSADES

This article analyzes the evidence of Armenian historians XIII - early XIV ages regarding events of Crusades 1147 - 1149 years and 1189 - 1192 years; defined the specific tradition of writing history, which was characterized by medieval Armenian chronicler. Based on the study of sources found confidence level posts Armenian narratives, their degree of objectivity and informative.

Analysis of evidence of medieval Armenian authors, relating to the eastern casing written sources on the history of the Crusades, allows us to trace the evolution of the views of historians who lived and worked during the given period of source; allows you to compare the degree of reliability and the level of informativeness Armenian and Latin works, figure out the contradictions and mutual interdependence in conceptions of authors, which were inherent in radically different traditions historiography.

Armenian historians, like other eastern authors (eg, Byzantine, Arab, Syrian, etc.), starting to write his works do not set ourselves as the primary objective laudatory description crusading movement, and considered it solely within the native, Armenian history. Given these facts, not surprisingly, the outline of the Second and Third Crusades covered them fragmented, and many episodes of the military-religious actions have a brief compilation is limited actual dry character.

Despite certain qualitative characteristics of medieval Armenian narratives are predominantly auxiliary character in the coverage of various aspects of the history of the Crusades mid - late twelfth century. Because we have not opened any other pictures of military-religious actions, opposite the west. Their number is not enough in order to reflect the full fabric of the events of the second and third military campaigns in Western chivalry East and outshine an enormous amount of information in their Latin chroniclers, even in its most subjective, biased and insufficiently critical.

Key words: Armenian narratives; Crusades; source.

REFERENCES

1. Vardan Velikiy (1861), General History of Vartan Velikiy, Moscow, pp. 153, 165-169 (rus).
2. Dmitriyev G. (1966), *Istoriko-filologicheskiy zhurnal*, № 3, Leningrad, pp. 281-285 (rus).
3. Dmitriyev G. (1968), *Istoriko-filologicheskiy zhurnal*, № 1, Leningrad, pp. 259-265 (rus).
4. Dmitriyev G. (1971), *Istoriko-filologicheskiy zhurnal*, № 3, Leningrad, pp. 138-148 (rus).
5. Zaborov M. (1966), Introduction to the historiography of the Crusades, Nauka, Moscow, 384 p. (rus).
6. Zaborov M. (1968), *Istoriko-filologicheskiy zhurnal*, № 3, Moscow, pp. 153-162 (rus).
7. Zaborov M. (1971), Historiography of the Crusades (Literature XV – XIX centuries), Nauka, Moscow, 385 p. (rus).
8. Zaborov M. (1977), History of the Crusades in the documents and materials, Vysshaya shkola, Moscow, 272 p. (rus).
9. Stasyulevich M. [editor] (2001), History of the Middle Ages: The Crusades, Vol. 3, Poligon, St. Petersburg, 592 p. (rus).
10. Gandzaketsi Kirakos (1976), History of Armenia, Nauka, Moscow, pp. 89-90, 112-114 (rus).
11. Sparapet Smbat (1974), Annals, Ayastan, Yerevan, pp. 44-120 (rus).
12. Ayrivanskiy Mekhitar (1869), Chronological history compiled father Mehitarom, Vardapet Ayrivanskiy, St. Petersburg, p. 409, 412 (rus).
13. Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens (1869-1906), Paris, Vol. I, 992 p.; Vol. II, 1310 p. (french).

© *Литвиненко Виталий*

Надійшла до редакції 27.03.2015